

Lukáš Kubina

Svátek sv. Mikuláše v Horní Lhotě, 4. 12. 2010

V rámci terénního výzkumu teatrality svátků v Horní Lhotě na Zlínsku jsme v roce 2010 navštívili jeden z nejoblíbenějších rodinných rituálů v českých zemích – oslavu svátku svatého Mikuláše.

Svátek sv. Mikuláše se odehrává v předvánočním, tzv. adventním období, které je plné nejrůznějších lidových obyčejů. Jejich charakter je do značné míry ovlivněn ročním obdobím, v němž se odehrává, neboť chladno, zasněžená krajina a brzký západ slunce zavdává příležitost k vytváření nejrůznějších představ plných tajemství. „V tradici evropských národů je značně rozšířená stará představa o tom, že o dlouhých zimních nocích se přírodní síly dostávají do divokého zápasu, svět je zaplněn démonickými bytostmi, *divokým vojskem*.“ (FROLEC 1988: 24) Lidové tradice, které se v tento čas hojně připomínají, mají základ již v době předkřesťanské. Aby se církev vypořádala s hluboko zakořeněnou pohanskou tradicí, umístila – jak se domnívá etnolog Václav Frolec – do svátkového kalendáře oslavy křesťanských světců, včetně svátku sv. Mikuláše. „Pohanské a křesťanské se v lidových obyčejích, obřadech a svátcích propojilo natolik, že je lze dnes stěží od sebe oddělit.“ (FROLEC 1988: 24) Oslavy svátku sv. Mikuláše tedy mají křesťanský základ, nicméně obsahují také mnoho pohanských elementů.

Samotná postava sv. Mikuláše má reálný předobraz v biskupovi sv. Mikuláši, který byl světcem působícím ve 4. století v maloasijské Myře. V celé Evropě patří mezi nejvíce uctívané a oslavované křesťanské svaté.¹ Na základě početných legend vznikl jeho velmi široký patronát (sv. Mikuláš je mj. patronem námořníků, rybářů, mlynářů, obchodníků, ale především dětí a školní mládeže, také chudých, opuštěných, pronásledovaných a nevině odsouzených, zajatců, veřejné správy a rodiny). Kult sv. Mikuláše se v českých zemích za-

1 „Způsob uctívání světců se v průběhu dějin měnil a závisel též na konkrétním zeměpisném prostředí. [...] V souvislosti s tím se mění také atributy, charakteristické znaky symbolizující světovou osobnost a význam.“ (FROLEC 1988: 24–25)

čal objevovat ve 13. a 14. století (první zmínky pocházejí z břevnovského kláštera, např. chlapecká biskupská kolední hra *Ludus episcopi puerorum*). Do dnešní podoby se mikulášský kult transformoval ze zvyku, který se začal objevovat v 15. století, kdy kostýmovaní tzv. rytíři sv. Mikuláše (příslušníci kléru) okázale objížděli na koních města. Tyto rytířské objížďky se postupným zlidověním proměnily v obcházení biskupských skupin po jednotlivých příbýtcích rodin s dětmi.

Mikulášskou občůzku v Horní Lhotě v dnešní podobě je možné charakterizovat jako rodinný rituál, jehož hlavní podstata tkví v socializaci dítěte a spoluvytváření kulturních hodnot a norem konkrétní společnosti. Jedním z cílů mikulášské občůzky je vštípit dítěti základní pravidla chování, podle nichž by se mělo ve svém životě řídit (v případě Horní Lhoty jsme se setkali s výtkami, že se dítě neučí, je nepořádné, odmlouvá či jednoduše zlobí; zároveň jsou děti chváleny, pokud se chovají dobře).

Dramaturgie události

Z výše popsaného je evidentní, že scénář této kulturní performance² je za dlouhá léta poměrně ustálený a neměnný. Díky této ustálenosti nejsou kladeny vysoké nároky na přípravu a nácvik ze strany aktérů, což samotné uskutečnění občůzky usnadňuje. Nicméně se obměňují dílčí části performance v závislosti na aktuální situaci, neboť i když je scénář poměrně jasně daný, je pouze schematický a výkony aktérů vznikají z improvizace.

Celá občůzka by se dala rozdělit na jednotlivé výstupy (dílčí kulturní performance), které si jsou vzájemně svojí strukturou velmi podobné. Vykonání celé občůzky předchází příprava, která začíná již několik dní před samotnou událostí. Rodiče, kteří mají zájem o návštěvu Mikuláše, se zapisují do seznamu umístěného ve zdejší prodejně potravin.³ Na základě tohoto seznamu pak aktéři sestavují chronologický plán občůzky, přičemž se začíná v horní části vesnice a postupuje se směrem k jejímu dolnímu konci.

Tradičně se v Čechách a na Moravě odehrává mikulášská občůzka 5. prosince. V Horní Lhotě v roce 2010 byla občůzka z praktických důvodů přesunuta a uskutečnila se již 4. prosince. Tradiční datum totiž připadalo na sobotu, tudíž na den před pracovním volnem. Začátek občůzky byl stanoven na 17 hod. Skupina aktérů se sešla s půlhodinovým předstihem v prostoru bývalé hospody, který se tak stal zákulisím, v němž se aktéři kostýmují a zároveň doladují detaily kulturní performance.

Kolem páté hodiny večerní se mikulášská skupina vydala na občůzku. Scénář jednotlivých návštěv je, jak už bylo řečeno, pokaždé obdobný: v každém domě očekává mikulášský průvod jeden z dospělých členů rodiny (otec, matka a další starší rodinní příslušníci, např. prarodiče), který se ve chvíli příchodu mikulášské skupiny ujímá funkce aktivního režiséra kulturní performance. Před stěžejním výstupem rozdají rodiče/režiséři členům

2 V následující části budu rituální akt mikulášské občůzky označovat výrazem „kulturní performance“.

3 Z této praxe je evidentní lokální a komunitní rovina celého rituálního aktu.

mikulášské skupiny konkrétní úkoly. Aktéři od rodičů obdrží na papíře sepsaný seznam hříchů a dobrých skutků, kterých se děti v průběhu roku dopouštěly. Zmíněný seznam slouží jako scénář pro improvizované vystoupení Mikuláše. Dále aktéři převezmou od rodičů dárky určené dětem. Rodiče/režiséři také upřesní takové faktické detaily, jako jsou jména dětí a který dárek komu předat.⁴

Celá skupina pak vstupuje na scénu. Scénou pro mikulášský výstup se stává v některých případech obývací pokoj (spíše výjimečně), chodba, či dokonce prostor venku před vstupními dveřmi. V některých případech děti samy předstoupí před mikulášskou skupinu. Mikuláš v tomto momentu podle textu, který obdržel od rodičů, pokárá nebo pochválí děti za jejich chování v průběhu celého roku.⁵ Poté Mikuláš vyzve dítě, aby zarecitovalo báseň, přeříkalo modlitbu, nebo zazpívalo píseň, za což je následně odměněno dárkem (většinou sladkostmi, ale také materiálním darem, tedy dětskou hračkou). Mikuláš se s dítětem loučí slovy: „Když budeš zlobit, čerti se pro tebe vrátí. Nebo máme raději nechat jednoho čerta za komínem?“

Jakmile tato část kulturní performance skončí a aktéři opustí scénu, spolu s nimi opouští scénu rovněž jeden z rodičů, aby aktéry za vystoupení odměnil.⁶ Tato část se u jednotlivých performancí liší: někdy proběhne velmi rychle, mikulášská skupina dostane finanční odměnu a pokračuje v obchůzce, v jiných případech jsou aktéři odměněni lahví alkoholu nebo je mikulášská skupina pozvána na „štamprlu“ domácí slivovice. Tento zvyk se objevuje pravidelně ve většině lidových slavností v Horní Lhotě, jakožto projev pohostinnosti a zároveň hrdosti na vlastní domácí slivovici. Konzumace alkoholu ovlivňuje průběh celé akce. Podle sdělení jednoho z členů mikulášské obchůzky se zvláště představitelé čertů v průběhu obchůzky opijí do té míry, že se ke konci již aktivně nepodílejí na jednotlivých výstupech obchůzky, případně svou účast na obchůzce předčasně ukončí.⁷ Alkohol je také často jedna z motivací, proč se tito aktéři obchůzky účastní.

Jakmile jsou završeny všechny úkony nezbytné k úspěšnému vykonání rituálního aktu, tj. kulturní performance, může se skupina vydat k dalšímu objektu (je zajímavé, že ani v tento moment aktéři úplně nevystupují ze své role, ale zčásti si neustále zachovávají její charakter). Tímto způsobem, více či méně podobně, probíhají všechny jednotlivé dílčí kulturní performance. Jakmile je celá obchůzka u konce, jdou se aktéři odlišit a převléknout, v improvizovaném zákulisí si poté rozdělí svůj výdělek a zakončují večer v místní hospodě.

4 Nejde pouze o dary v podobě sladkostí, ale také o věcné dárky. Na této skutečnost je možné demonstrovat nárůst konzumního rozměru tohoto rituálu.

5 „[...] pomáhá mamince, uklízí, pomáhá s Matyáškem, je hodná ve školce, chodí za starým dědečkem, modlí se, ale také se pořád rýpe v nose, vyplazuje jazyk, někdy je škaredá na babičku a dědu, pouští nahlas televizi, ale jinak vím, že je hodná. Ráda tančí.“ (AV dokumentace 2010)

6 V tomto okamžiku se aktéři a režiséři kulturní performance nacházejí v tzv. zadním regionu, jak o něm hovoří E. Goffman v knize *Všichni hrajeme divadlo* (1999).

7 „Tohle bylo slabší, protože když je moc čertů tak oni se nebojí pít, takhle na nich byla větší odpovědnost, oni se snaží být trochu odpovědní, aby nebyli totálně, tam je to jedno, jestli se totálně sežere (opije, pozn. LK), to je úplně jedno. Oni se postarají sami o sebe a těch dalších pět prostě chodí s náma, a teďka oni se musí držet, a až úplně na konci se sežrali. Oni ani nechodí pak do baráku, oni se nás ani nedrží na konci.“ (Rozhovor 2010)

Mikulášská obchůzka se v Horní Lhotě odehrává každoročně. Její organizaci si vždy bere na starost skupina obyvatel obce ve věkovém rozmezí 20–25 let. Konkrétní skupina se na mikulášském průvodu účastní vždy několik let po sobě, poté předávají uspořádání mikulášské obchůzky mladší generaci. Skutečnost, že obchůzku vykonávají studenti, kteří ve vesnici vyrostli a její obyvatele tedy důvěrně znají, má význam pro upevňování soudržnosti komunity. Zároveň je tato skutečnost důležitá pro podobu kulturní performance, neboť aktéři jsou velmi dobře seznámeni s její tradiční podobou. Členy mikulášské skupiny tvoří vždy jedna postava Mikuláše, jeden anděl a několik čertů.

Aktérství/diváctví

Aby bylo zajištěno co nejuhospodárnější provedení kulturní performance, musí aktéři ztvárnit postavy takovým způsobem, aby jejich výstup odpovídal představám dětských diváků o předváděných postavách. Jejich výkon tedy vychází ze zažité představy o charakteru jednotlivých postav, a je tak předem dán. Postavy Mikuláše a anděla jsou bezvýhradně kladné (konají dobro, rozdávají dárky), zatímco postavy čertů mají záporný charakter, jsou rozverná a zlá.

Na podobu každé konkrétní kulturní performance mikulášské obchůzky má samozřejmě vliv motivace samotných aktérů. I když se dá předpokládat, že je do značné míry k účasti na této akci motivuje finanční odměna, kterou od jednotlivých rodin za její uskutečnění dostávají, zdá se, že to samotní aktéři vnímají jako motivaci spíše vedlejší. Přestože se takto aktéři explicitně nevyjádřili, evidentně jsou si vědomi významu své služby pro společnost. Zároveň je tato služba pro ně samotné podstatným rituálem. Celá akce jim rovněž nabízí možnost vlastního kreativního vyžití.

V případě mikulášské obchůzky je obtížné jednoznačně určit, kdo je aktérem a kdo pozorovatelem či divákem. Zřejmými aktéry jsou samozřejmě členové mikulášské skupiny. V určité situaci se však do pozice aktérů dostávají i děti, a to ve chvíli, kdy jsou vyzvány k předvedení vlastního výkonu (recitace, zpěv). K završení kulturní performance je dětský výkon stejně podstatný jako výkony aktérů z mikulášské skupiny.

Mikulášskou skupinu v době našeho výzkumu tvořily tyto postavy: hlavní postava Mikuláše, vedlejší postava anděla a v kontrastu k nim postavy čertů. Počet čertů se v průběhu obchůzky proměňoval: na jejím začátku doprovázeli Mikuláše a anděla čtyři čerti, postupně se jejich počet zdvojnásobil.

Charakter jednotlivých postav vychází z tradiční představy, kterou spoluvytváří množství faktorů. Předobrazem postavy Mikuláše, jak již bylo řečeno, je reálná postava duchovního, biskupa sv. Mikuláše. Jeho pozice je tedy na úrovni zpovědníka a soudce provinilých dětí, proto by měl být přísný, ale spravedlivý (LANGHAMEROVÁ 2004: 251). Představitelem této postavy byl student vysoké školy ve věku přibližně 25 let a dá se říci, že pro zbytek skupiny byl přirozenou autoritou. Respekt, který k němu ostatní členové skupiny chovali, měl značný vliv na zdárný průběh performance, neboť jeho úkolem, jakožto představitele sv. Mikuláše, bylo jednotlivé výstupy řídit.

Další tradiční postavou v mikulášském průvodu je anděl, jehož úkolem je doprovázet Mikuláše a obdarovávat děti. Anděl je oproti Mikulášovi pasivnější. V námi analyzovaném průvodu ztvárnila tuto postavu dívka drobné postavy. Tato aktérka svým výkonem odpovídala pasivnímu charakteru postavy: po většinu času poměrně staticky stála po boku Mikuláše, kterému místy pomáhala s vedením performance (doplňovala Mikulášovy promluvy, vyzývala děti k recitaci apod.).

Jestliže jsou postavy Mikuláše a anděla ztělesněním dobra, pak jejich přímým protikladem jsou postavy čertů, charakterizující zlo. Díky jejich vzájemnému vztahu je vytvořeno v rámci kulturní performance napětí a je zajištěna dynamičnost jejího průběhu. Úloha čertů v průvodu nabízí největší prostor pro improvizaci a hereckou akci celkově; nejsou totiž pouze zosobněním zla, ale také prostopášnosti a rozvernosti.⁸ Právě rozvernost, neposednost a z toho vyplývající energičnost čertů, vytváří charakterový protipól klidnému projevu představitel Mikuláše, čímž je výrazně podpořena vážnost postavy svatého muže. Představitelé čertů v Horní Lhotě nerozehrávali výraznější akce. V kontrastu s projevem Mikuláše a anděla byla na jejich výrazu evidentní tendence se co nejvíce odlišit od „lidských“ postav performance. Hornolhotští čerti hovořili výrazně podsazeným, modulovaným hlasem (mluvili ovšem minimálně, spíše vydávali různé skřeky), snižovali těžiště těla, či se doslova plazili.

Čerti většinou výrazněji nevstupovali do dění, vyjma jednoho ze starších představitelů, který v průběhu performance pomáhal Mikulášovi s vedením celého výstupu (doplňoval jeho mravokárnou řeč vlastními replikami namířenými k dětem). Kromě toho také v některých případech pomáhal andělovi předávat dárky (pokud jich bylo více, než byl anděl schopný unést). V takové chvíli ovšem docházelo k jistému přepólování charakteru postav, neboť bylo porušeno základní pravidlo scénáře, tj. představa, že čert je démonická a zlá postava, která děti výhradně trestá. To se také odráželo v reakcích dětí, které byly v této situaci nutně dezorientovány a nevěděly, jak na jednání čertů reagovat.

V případě mikulášské obchůzky se jedná, jak bylo podotknuto výše, o rodinný rituál. Specifickým účastníkem v případě této kulturní performance jsou děti, kterým je také tato akce primárně určena. Přítomnost nadpřirozených postav, kterých se děti bojí, vytváří enormní atak na dětské emoce. Při samotném mikulášském výstupu jsou děti neustále nuceny k reakci, ať už výzvou ze strany aktérů, nebo i podprahově díky – pro některé – zřejmě velmi stresující povaze zážitku. V momentě, kdy se samo dítě stává aktérem, má na jeho výkon zásadní vliv emoční vypětí, které vede k tomu, že se snaží svůj výstup co nejvíce urychlit.

⁸ Jejich fyzická podoba zřejmě vychází z antické mytologie, konkrétně z postavy boha Pana (Řecko) nebo Fauna (Řím). Faun byl zobrazován jako „vousatá postava s kozíma nohama a rohy“ (NEŠKUDLA 2004: 69). Postavy čertů se vyskytují také na středověkých vyobrazeních ze 14. a 15. století a jejich podoba je srovnávána právě s římskými fauny. Srv. např. fresku „Posledního soudu“ v kostele Panny Marie královny a sv. Jiljí v Třeboni – na tomto vyobrazení „lze vyčlenit postavičky zpotvořených nočních běsů, z nichž se v křesťanské době stali služebníci pekel“ (ŠMAHEL 2012).

Ve výstupech dětí se potvrzoval poměrně religiózní charakter obce, pro jejíž komunitu hraje výraznou roli místní katolická farnost, která je v této lokalitě velmi aktivní. Většina dětí proto odříkává v rámci svého výstupu modlitbu (často dokonce i poté, kdy zarecitovaly báseň nebo zazpívaly píseň).

Výjimečnou úlohu vykonávají rodiče dětí, kteří jsou de facto zodpovědní za celou kulturní performanci. Oni jsou ti, kteří iniciují celé vystoupení, mohou – a také to často dělají – vstupovat do děje a také v omezené míře řídí aktéry. Musí zvládnout polohu, kdy hrají s Mikulášem a čerty hru na peklo, na to, že mohou být děti potrestány nadpřirozenou silou, a zároveň jsou přirozeně na straně dítěte. Děti v průběhu celé performance (prakticky bez výjimky) vyhledávají ochranu u svých rodičů. Často se děti dokonce pokoušejí schovat za zády svých rodičů.⁹

Přestože si tuto skutečnost účastníci performance obvykle nemusí plně uvědomovat, pro vyznění celého výjevu je velmi důležité rozestavení všech aktérů v prostoru. Vzájemný vztah jednotlivých postav na scéně vytváří symbolické významy, na jejichž základě je dosahováno požadovaného efektu. Vzhledem k tomu, že je celá akce směřována k dětem, které mají celou mikulášskou skupinu, a zvláště pak postavu sv. Mikuláše, vnímat jako autoritu, je rozestavení v každém výstupu podobné: staticky stojící Mikuláš s andělem po boku je obklopen postavami čertů. Tváří in tvář této skupině stojí dítě, které je tak v některých případech ze všech stran obklopeno ostatními účastníky performance: zezadu diváky (ostatními členy rodiny), zepředu mikulášskou skupinou. Tímto rozestavením je zvýrazněna symbolická rovina celé performance, která má do jisté míry podobu soudního přelíčení.

Výtvarné pojetí

Aktérům k uskutečnění úspěšné kulturní performance pomáhají výtvarné prvky, jejichž symbolická rovina napomáhá k vytvoření zdání věrohodnosti. Z celé akce je evidentní, že pro dětskou imaginaci je vizuální podoba postav mikulášské družiny zásadní.

Hovoříme-li o výtvarném pojetí, máme na mysli především kostýmování (vzhledem k občůzkovému charakteru akce není nic jiného – s výjimkou několika rekvizit – ani potřeba). V případě hornolhotských mikulášských občůzek má kostým také jeden podstatný praktický význam: protože se akt odehrává na malé vesnici, kde se většina obyvatel vzájemně zná, musí kostým pro zdárné uskutečnění performance zamaskovat skutečnou identitu aktérů.

Na věrohodnost výstupu mají vliv především hlavní symbolické prvky kostýmování, které odkazují na tradiční představu podoby jednotlivých postav. Ze všech kostýmů je nejvíce předurčený právě kostým Mikuláše, neboť v jeho případě je ztvárňována reálná postava

⁹ Mezi účastníky celé kulturní performance musíme zařadit i členy výzkumného týmu. Naši snahou bylo co nejméně narušit samotný rituál, nicméně nebylo možné si naši přítomnosti nevšimnout. Byli jsme přijímáni poměrně kladně, jako plnohodnotný doprovod skupiny (i díky tomu, že bylo možné se infiltrovat do komunity v rámci jiných výzkumných výjezdů v průběhu roku). Naši přítomnost je třeba při analýze mít stále na zřeteli.

biskupa z Myry. Mikulášův kostým neznázorňuje skutečnou podobu konkrétního světce ze 4. století, ale podobu biskupa, jehož vizuální symbolické prvky jsou v naší společnosti důvěrně známé. Kostým hornolhotského Mikuláše poměrně věrně odpovídal klerikálnímu oděvu. Měl na sobě červené roucho se zlatým lemováním, na hlavě mitru z papíru a bílé umělé vousy z vaty. Mikulášův kostým doplňovaly dvě rekvizity, neodmyslitelné atributy tohoto světce: biskupská berla (pokrytá stříbrným alobalem) a svatá kniha, do níž Mikuláš před svým výstupem vkládal seznamy hříchů a dobrých skutků dětí. Vznikala tak iluze, že všechny dětské činy jsou v této svaté knize zapsány.

Zatímco postava sv. Mikuláše má reálnou lidskou předlohu, čerti i andělé jsou postavy nadpřirozené. To umožňuje volnější zpracování vizuální podoby těchto bytostí. Nicméně existuje jejich všeobecně rozšířená a ustálená podoba (čert má rohy, kopyta a je špinavý, zatímco anděl je krásný, má křídla a na čele hvězdu, či nad hlavou svatozář). V případě kostýmu anděla byla jasně dominantní bílá barva jakožto symbol čistoty a nevinnosti. Na bílém svetru měla dívka představující anděla oblečený bílý kostým s dlouhou sukní, bílé punčochy, bílá křídla na zádech a na hlavě zlatý věnec symbolizující svatozář. Její kostým byl nejjednodušší, bez přebytných detailů,¹⁰ čímž odpovídal tradičně vnímané podobě anděla.

Nejrozmanitější kostýmy měli představitelé čertů. Jejich opozice vůči andělovi s Mikulášem byla znázorněna již dominantními tmavými barvami čertovských kostýmů: většina čertů měla tmavý kožich a začerněné obličej. Kostýmy některých postav ovšem nebyly vyvedeny do detailů (jeden z čertů měl po celou dobu vytaženou klíčenku z kapsy u kalhot), v některých případech chyběly na hlavě rohy (či byly jakoby zakryty čepicí). Někteří aktéři postrádali kožich, všichni ovšem byli oblečeni ve tmavých barvách.

Jeden z nejmohutnějších kostýmů patřil postavě s rudou gumovou maskou, mohutným kožichem, černými kalhotami a kolem pasu ovázaným řetězem. Šlo o masku s výrazným šklebem a velkým špičatým nosem. Tato postava také vyvolávala nejsilnější reakce dětí, které fascinovala a vyvolávala v nich svojí démonickou podobou poměrně výrazný strach.

01

2014

Závěr

Z výzkumu mikulášské občůvky vyplynulo několik – dle mého názoru podstatných – zjištění. I když jde o rituál, jehož hlavní část se vždy odehrává v rámci malé rodinné komunity, má důležitou funkci i v rámci života celé vesnice. Podstatnou roli v tomto procesu mají aktéři události, kteří svojí účastí potvrzují status quo obce, neboť zajišťují kontinuitu každoročně provozovaného rituálu. Jednotliví členové obecní komunity se tak mohou s obcí snadno identifikovat.

¹⁰ Jedna ze zastávek byla v rodině představitelky anděla – aby nedošlo k odhalení její identity, nasadila si zde třpytivou škrabošku.

Zkoumaná kulturní performance také potvrdila předpoklad, že na úspěch mikulášské občůzky má silný vliv vizuální podoba jednotlivých představitelů. V jejich případě platí pravidlo, že čím více čerti ztrácejí na lidské podobě, tím větší strach vzbuzují. Kromě vizuální podoby je ale také důležité dodržovat základní charakteristické vlastnosti těchto postav. Nejde tedy tolik o dokonalost hereckého projevu, jako o symbolickou rovinu jednání aktérů.

Bibliografie

- FROLEC, Václav. 2001. *Vánoce v české kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2001.
- GOFFMAN, Erving. 1999. *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999.
- LANGHAMMEROVÁ, Jiřina. 2004. *Lidové zvyky: výroční obyčeje z Čech a Moravy*. Praha: Lidové noviny, 2004.
- NEŠKUDLA, Bořek. 2004. *Encyklopedie bohů a mýtů starověkého Říma a Apeninského poloostrova*. Praha: Libri, 2004.
- ŠMAHEL, František. 2012. *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha: Argo, 2012.
- Rozhovor*. 2010. Audiovizuální záznam z terénního výzkumu svátku sv. Mikuláše v Horní Lhotě. Archiv Katedry divadelních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2010.